

A Heltai-nyomda sorsa. JAKAB Elek Kolozsvár múltjáról írott kiváló munkájában — öregbik RÁKÓCZI György fejedelem korát tárgyalva — a HELTAI-nyomda sorsáról a következő megállapítást tette : „Még egy nagy következményű tettét kell megemlítenem. I. Rákóczi György arra is előkészítette az utat, hogy a Heltai-féle nyomda az unitáriusok befolyása alól a reformált hitvallásúak kezébe menjen át, a mi meg is történt [Heltai] vejének Raw Mátyásnak áttérése következtében. A fejedelem már 1635-ben pártfogása alá vette a nyomdát, a mit igazol június 15-n a kolozsvári tanácshoz intézett levele, melyben parancsolta, hogy a mely betűöntéshez való matrixok ott volnának, küldten-küldje hozzá Gyula-Fehérvárra, hogy a kik arra valók lesznek, betűket öntethessen benne és annakutána megküldhesse nekik.”¹

Jeles tudósunknak sajnálatosan téves megállapítása is, bizony, meglehetősen hozzájárult a RÁKÓCZIRól alkotott kép hamis színeihez. Hiszen JAKAB Elek e kijelentését többek között GÁL Kelemen is átvette a kolozsvári unitárius kollégium történetéről írott munkájába, csakhogy az átvételkor néhány szó kihagyása s mások betoldása miatt még sokkal kirívóbbá vált a vád RÁKÓCZI ellen.² A JAKAB Elek után induló összes többi értekezőnél is megtaláljuk ezt a beállítást, hol vád-, hol pedig csak egyszerű kijelentésképpen, miként ENDES Miklósnak a közelebb múlt évtizedekben megjelent érdemes könyvében is így olvashatjuk : „a reformátusok megkapták Szörös (:Raw:) Mátyás nyomdáját is”.³

Szegény öregbik RÁKÓCZI György fejedelem, mennyi igaztalan váddal terhelik jószándékú, becsületes jellemét! Éppen ezért JAKAB Elek szavainak megcáfolására szükségesnek tartom mindkét állítását rendre vennem.

Bár valóságképpen állapíthatjuk meg azt a helyzetet, hogy e könyvnyomtató műhely utoljára a Szörös-családra szállott, csakhogy odáig még meglehetősen sok időnek kellett eltelnie, hiszen idősebb Szörös Mátyás nem leánya, hanem dédunokája utáni veje volt a nyomdaalapító idősebb HELTAI Gáspárnak. Az azonban már nem felel meg a valóságnak, hogy akár idősebb, akár pedig ifjabb Szörös Mátyás elhagyta volna hitét, hiszen az előbbi, aki városi tanácsos volt, az 1637. évben unitáriusként halt meg, hasonlóképpen Mátyás nevű fia, bár egyházának vezetői ellen nyílt vádat kovácsolva, árulóként lépett fel ellenök, azonban végtére is fejedelmi kívánságra, kölcsönös megbékélés után visszanyerte és el is foglalta a kolozsvári unitárius egyházközség keretében megelőzőleg szász papi tisztségét, s mint ilyen is halt meg 1661-ben. A hitehagyással kapcsolatban egyedül az a valóság, hogy idősebb Szörös Mátyásnak András nevű kisebbik fia, aki bátyja eselszövéseiben maga is részt vett, akkor, amikor már régóta elsimult a tőlük felkavart hullámok minden gyűrűje, fiaival együtt 1644-ben csakugyan áttért a reformátusokhoz, s egyúttal nemzetiségét is elhagyva, magyarrá lett. Ehhez azonban RÁKÓCZINAK a legesekélyebb köze sem volt ; e mellett leghatározottabban az a helyzet tanúskodik, hogy a nyomda éppen a Szörösök tulajdonába való átszállása óta a legkevesebbet sem fejlődött, ellenben eleinte fokozatosan, nemsokára azonban rohamosan hanyatlott, mígnem 1660-ban végtére is teljesen megszűnt. Bizonyos tehát, hogy sem fejedelmi, sem egyházi pártfogásban egyáltalában nem részesült! Ellenkező esetben ugyanis nem kellett volna FOGARASI Mátyás kolozsvári diáknak se a váradi nyomdához fordulnia, hogy az APÁCZAI professzor elnöklése alatt tartott bölesészeti tárgyú vitatkozását 1658-ban nyomtatásban is megjelentesse.⁴

¹ JAKAB Elek : *Kolozsvár története*. II. 639. 1. (Hivatkozással a városi levéltár Fasc. III., 305. sz. okiratára.)

² GÁL Kelemen : *A kolozsvári unitárius kollégium története*. II. 181. 1.

³ ENDES Miklós : *Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története*. 231. 1.

⁴ *Régi Magyar Könyvtár*. II. 918.

Kétségtelen valóság, hogy öregbik RÁKÓCZI György egyházát szerette, és érette sok áldozatra kész volt, de se törvényellenes tetteket nem vitt végbe, se fondorlatos eljárásokat nem eszelt ki. Az a tényállás pedig, amit JAKAB Elek idéz, semmi mást nem jelent, minthogy az egykori körülményes utánpótlási viszonyokra való tekintettel egyszerűen csak kölesön kívánta venni a kolozsvári nyomdának talán még a XVI. századból eredő matricakészletét, hogy a megfelelő típusokat kiválasztva, a szükséges mennyiséget kiöntethesse. Ennek megtörténte után a kölesönvett öntőtöveket — természetesen — vissza szándékozott adni a kölesönadó Kolozsvárnak. Ezt azután egészen bizonyosan meg is cselekedte. E megoldást pedig csakis átmeneti kiegészítésül szánta vagy ómaga, vagy még inkább a fehérvári kollégium nyomdájának ügyeit irányító ALSTED professzor. Lehetségesnek tartom, hogy még az 1635. évben szedetni kezdett, de csak 1636-ban megjelent *Öreg Gradual*⁵ öregbetűs szövegéhez e kevéssé használatos betűalakok, vagy pedig az általában véve ritkán előforduló hangjegyszedéshez kellett a kolozsvári nyomda hangjegy-matricái. A fehérvári nyomda hihetőleg ezzel nem rendelkezvén, válhatott szükségessé nem is a kiöntött készletnek magának, hanem csakis a matricáknak kölesönvétele.

A fehérvári könyvnyomtató műhely felszerelését BETHLEN GÁBOR az 1622. év végén hozatta külső országokból, ezt azután 1629 őszen bizonyos lengyelországi műszerekkel kiegészítette,⁶ azonban TÓTFALUSI KIS Miklós 1698. évi írásából azt olvassuk, hogy „idegen országból örökké defectusokkal hozták még eddig a' Typust (melly miá a, Debreczeniek ma sem élhetnek némelly Typusok nemeivel)”,⁷ nem csoda tehát, ha még a fejedelmi nyomda betűkészletében is mutatkoztak sorozathiányok.

Fentebbi értelmezésünk aligha szorul további bizonyításra, mégis megemlítem azt a helyzetet, hogy ALSTED professzorék semmiképpen sem tervezhették végleges megoldásnak a fehérvári nyomda típusainak netalán közel száz esztendővel megelőzőleg divatos betűformákkal való kiegészítését. Ezt különben nyomatékosan megcáfolja az a körülmény is, hogy 1638. július 18-ára végtére megérkezett „Christophorus Vham, Vrunck betw meczceöje”.⁸ Ezután most már egészen bizonyosan a tőle készített patricák öntvényeivel szereltett fel a fehérvári akadémia tipográfiaja, a kolozsvári matricák pedig ekkorra már régóta haza is küldettek.

Ezek után feltehetjük azt a kérdést is, mégis miként történhetett, hogy a fejedelem rendelet-alakban vehette kölesön a HELTAI-nyomda tulajdonát képezett betűöntőtöveket! E kérdésre könnyű felelnünk. Mindentől eltekintve ugyanis, még a kor felfogásával sem ellenkezett a magántulajdonnak közérdekből való ilyenszerű kölesönvétele, ha azzal a tulajdonos érdeke nem szenvedett csorbát. De még e kijelentésünket is megszoríthatjuk. Ugyanis ha megfigyeljük, hogy a HELTAI-nyomda bárha magántulajdon volt, egyúttal azonban magának Kolozsvár városának hivatalos tipográfiaja lévén, ezért a kölesönvétel maga minden aggályoskodás nélkül megtörténhetett rendelet alakjában. Különben e nyomda hivatalos jellegét további fejtegetéseim szempontjából is szükségesnek tartom bizonyítani.

Egy másik dolgozatocskámban említettem volt, hogy a XVII. század második tizedében, amikor e könyvnyomtatóműhely már ifjabb HELTAI Gáspár vejének: Hosszú Tamásnak volt a tulajdonában, MAKAI NYÍRÓ János leendő nyomdavezetőt a városi tanács küldötte ki külföldre a betűöntés elsajátítása céljából, s ezért költségeit is —

⁵ Szerző: *Könyvészeti tanulmányok*. 14. 1.

⁶ *I. h.* 10., 12. 1.

⁷ *M. Tótfalusi Kis Miklósnak maga személyének ... Mentsége.* (1902. évi kiadás.) 35. 1.

⁸ Szerző: *Könyvészeti tanulmányok*. 17. 1.

természetesen — maga a város fedezte.⁹ Ez tehát nem történhetett másképpen, hacsak a város és a nyomda között némileg olyasfajta viszonyt nem tételezhetünk fel, mint volt ugyancsak a város és annak hivatalos vallása : az unitárius egyházköztség között. Vagyis bár külön vagyonnal s így külön jövedelemmel rendelkezett, a gondoskodás azonban a város közönségét terhelte. E hivatalos jelleget bizonyítja az az 1655-re visszautaló egykori adat is, amely néhai ABRUGYI Györgyöt e város tipográfusának nevezi : „Anno 1655 Tempore Combust(ionis) Civitatis Colosvar Scriptum et Compactum est hoc gradual a Georgio Abrugj quondam Typographo eiusdem Civitatis.”¹⁰

A felsorolt bizonyítékok alapján megállapíthatjuk, hogy az öreg fejedelemnek semmiféle szándékában sem volt a HELTAI-nyomdat eredeti rendeltetésétől eltéríteni. Ehhez a kijelentésünkhöz fűzzük hozzá annak a helyzetnek a megjelölését is, hogy a tulajdonos SZŐRÖS Andrásnak és fiainak reformátussá lételével a nyomda mégsem ment át sem a református egyház, sem a református hírverés szolgálatába. Ezt azzal a körülménnyel bizonyíthatjuk, hogy továbbra is az unitárius vallást követő ABRUGYI György deák maradt a vezetője, sőt a tulajdonosok 1644-ben történt áttérése utáni időből ismeretes többleveles nyomtatványok jórésze is tartalmuknál fogva unitárius vonatkozásúak, legutolsónak tudott 1660. évi nyomdaterméke is éppen unitárius egyházi használatra készült temetési énekgyűjtemény.¹¹ A továbbforgó időben, 1660 után pedig már csak azért sem következhetett be e nyomda szellemének átváltása, mert — amiként már FERENCZI Zoltán is nagyon helyesen érvelt — 1661–69. évekből kolozsvári kiadású nyomtatvány egyáltalában nem is ismeretes,¹² sőt nem is volt.

TÓTFALUSI Kis Miklós a *Maga személyének, életének, és különös tsekedetinek Mentéségére* 1698-ban írott könyvében olvassuk, hogy Belgiumból „én azért jöttem haza, hogy Hazánknak az előttemi nagy boldogtalanságát azaránt (minthogy 100 esztendeig vagy még tovább-is usuáltak egy rendbeli Typust és tsunya vólta miatt minden szomszéd Keresztény nemzetek között ugyan példabeszéd és tsuf volt a' Magyarok által való nyomtatás) orvosoljam”.¹³ Nagyon valószínű, hogy TÓTFALUSI a száz vagy még több esztendeig tartó egyazon rendbeli betűkészlet használatát elsősorban is a HELTAI-féle könyvnyomtató műhelyre értette, mert bár a HELTAI Gáspártól 1550-ben létesített nyomda — SZABÓ Károly szavai szerint — eredetileg „igen szép betűkkel csinos initialékkal, diszítványokkal s hangjegyekkel is fel volt szerelve”,¹⁴ azonban az idő forgása felette sem állott meg, s ezért a tudós PÁPAI PÁRIZ Ferenc a XVIII. század elején jogosan verselhetett ilyeténképpen :

„Ott vala a Műhely, míglen mind elkopa,
Ki meg-újjíthatná, Mestere nem vala.”¹⁵

Soroljuk ehhez még azt a körülményt is hozzá, hogy a XVII. század derekáig az egész magyar területen mindössze csak hat olyan nyomda volt üzemben, amelynek eredete a XVI. századba vezethető vissza, úgy mint Brassó 1534., Kolozsvár 1550., Debrecen 1562., Nagyszében 1575., Bártfa 1578., Nagyszombat 1578. alapítási évvel.¹⁶

⁹ Szerző: *Enyedi György Explicationes c. munkájának 1619/20. évi magyar nyelvű kiadása.* (Kéziratban.)

¹⁰ Szerző: *Adatok a Régi Magyar Könyvtár I. és II. kötetéhez.* 3. l.

¹¹ RMK. I. 956.

¹² FERENCZI Zoltán: *A kolozsvári nyomdászat története.*

¹³ Tótfalusi ... *Mentésége.* 21. l.

¹⁴ SZABÓ Károly: *Magyarországi régi nyomtatványok.* (Könyvkiállítási Emlék. 1882.) 138. l.

¹⁵ Bod Péter: *Erdélyi Feniks.*

¹⁶ SZABÓ Károly. 136–49. l.

Ezeknek jórésze azonban közben-közben újította betűkészletét, míg a kolozsvárié, legalább is MAKAI NYÍRÓ János deák nyomdavezető működése, vagyis az 1610-es évek óta bizonyosan egészen változatlanul maradt. Így tehát, bárha e műhely valamikor betűöntődével (fusoria) is fel volt szerelve,¹⁷ MAKAI óta több szakembere aligha lévén, nem csoda, ha a derék ABRUGYI sem tudta megakadályozni ennek a nagymúltú intézménynek pusztulását. A helyzet romlását különben az is siettetette, hogy maga ABRUGYI nem volt tulajdonosa, hanem csak alkalmazottja a nyomdának, viszont a tulajdonos Szőrös András meg János nevű fia nem rendelkezett kellő tőkével, sőt a református egyház-községnél adóssága meg záloga is volt,¹⁸ emellett azután bizonyosan hiányzott a kellő vállalkozási szellem is, s ezért a leromlott üzem körül a megrendelők nem nagyon tolonghattak. Valóban — ha megfigyeljük — az 1650-es évek folyamán nagyon kevés kolozsvári nyomdatermékre találunk, s már e körülményből is visszakövetkeztethetünk e tipográfia alig menthető hanyatlására. De még e hanyatlásban is találunk fokozatot. Ugyanis 1655-től kezdődőleg éppen csak tudunk lételéről, s így szinte elcsodálkozunk, mikor *In ezequijs defunctorum canendae. Halotti Temetéskorra valo Enekek* című könyvön mégis a következő nyomdai jelzést találjuk: *Colosvarban, Nyomtattat Helthus Gáspár Műhelyében 1660. esztend.*, kolofonjául pedig: *Apud Johannem Ravium impressit Georgius Abrugy, 1660.*¹⁹

Meglehet, hogy ugyanitt nyomtatták az 1659. december 31-én elhunyt és a következő év január 9-én eltemetett APÁCZAI CSERE János professzor emlékére szerzett gyászverseket is.²⁰ Így ezt a nyomtatványt is a HELTAI-nyomda utolsó termékei közé sorolhatjuk.

Jól ismerjük Kolozsvár polgári életének azt a szomorú eseményét, hogy 1655. április 3-án délután néhány óra alatt (Monostor- és Magyar utcák alsó felének kivételével) az egész belváros leégett. E sorsra kellett jutnia a HELTAI-nyomda épületének is, amely az Óvárba vezető utcácska keleti sarkán állott. E környék pedig hiába volt emeletes pincékkel aláépítve, a déli várfal felől kiindult pusztulás annyira váratlanul és annyira gyorsan terjedt, hogy aligha volt idő az egész nyomdai berendezésnek és felszerelésnek megmentésére. Ezért nagyon valószínű, hogy ha talán egyéb nem is történt volna, de a tűz fejlesztette nagy hőségben az ólombetűk anyagának legalábbis egy része megolvadva, használhatatlanná torzult, siettetve e műhelynek már amúgyis megindult romlását. E feltevésünkkel magyarázhatjuk meg azt a körülményt is, hogy ugyan miért kellett ABRUGYI nyomdavezetőnek kézzel leírnia reánk maradt unitárius zsoltáros könyvét!²¹

Az elmondottakból — azt hisszük — eléggé világosan kitűnik a HELTAI-nyomda sorsa, JAKAB Elekkel szemben megállapítva, hogy felszerelése még az alapító késői utódainak vallásváltoztatása¹ árán sem ment át a református egyház tulajdonába, hanemha a szedésre már használhatatlan s jórészből talán össze is olvadt ólom-anyagot készpénz ellenében meg nem vásárolták. Ennélfogva bátran kimondhatjuk, hogy a HELTAI-féle könyvnyomtató műhely, miután jó száz esztendő elfolyása alatt közművelődésünknek mérhetetlen becsű szolgálatot tett, az 1660. év táján nyomtalanul megsemmisült. Hiába erőltetnők, még a jóhangzás kedvéért sem tudnók életét vagy bár beolvadását a további századokra kinyújtani.

HEREPEI JÁNOS

¹⁷ Szerző: *Enyedi György.*

¹⁸ 1664. évi vagyonleltárkönyv. 2/B., 4/B. levél. (A kolozsvári református egyház-község levéltárában.)

¹⁹ *RMK.* I., 956.

²⁰ SZILÁGYI Sándor: *Vértanúk a magyar történetből.* 148. l.

²¹ Szerző: *Adatok.* 3. l.

SPECIMEN TYPORUM

Quod. Matrices prestant apud
Heredes Nicolai Krieger de
M. Jozfalu.

Clem. Canon. Cursus

B b	N n	A a	M m
C c	O o	B b	N n
D d	P p	C c	O o
E e	R r	D d	P p
F f	S s	E e	R r
G g	T t	F f	S s
H h	U u	G g	T t
I i	V v	H h	U u
J j	X x	I i	V v
K k	Y y	J j	X x
L l	Z z	K k	Y y
		L l	Z z

Augustin Romem

GRATULARUM ACTIO POST STUDIA.
Go tibi gratias clementissime Deus, quod
nebulas mentis mee discussis. Rogo te
supplex, ut singulari tua misericordia sic mea
studia gubernes semper, ut ante oculos habe-
am illud Dichum: Timor Domini est initium
sapientie. Pater noster, &c.

CHARA DACIA
QVA
TIBI VOTA FERAM?
IVBES FORTASSIS
VT CENTENA DICAM
DICAM:

TANULÁS UTÁN VALÓ
HALÁDÁS.
Hállok az én teneked kegyelmes Isten, hogy
az én elmémnek homályos ködét el-öklátád.
Kérlek néged alázatossággal, hogy a te kegyelmeddel
vezess meg, hogy mindenkor szemem előtt legyen
az a Dichum: Az Istennek féltése a bölte-
ségnek kezdete. Mi Áryánk, 's a' s.

Mediam Rom

SACRÆ CÆSARÆ, REGIÆQUE
CATHOLICÆ MAJESTATIS,
IN PRINCIPATU TRANSIL-
VANIE GUBERNIALI INTI-
MO SECRETARIO ET RE-
FERENDARIO, DE PRINCIPE,
ET PATRIA IN DIES BENE ME-
RENTI. QUL UT DIVINI HU-
MANIQUE JURIS CONSUL-
TUS, ARCHIATER POLYMA-
THES, PHILOSOPHUS, PHI-
LOGUS; REI METALLI-
CÆ, ET CULTIORIS LITE-
RATU.

VASARHELINI,
VL. ILLUM Jan. Ann. M. DCC. XIX.
MICHAEL SCATNARI
Dionysii gratia.

Mediam Cursus
Világosíts meg az én elmémnek a homályos ködöt.
Kérlek az én kegyelmeddel, hogy vezess meg, hogy
mindenkor szemem előtt legyen az a Dichum: Az Istennek féltése a bölte-
ségnek kezdete. Mi Áryánk, 's a' s.

Descendian Romem

Opera danda est illis, qui pueris informandi præsint, ut
eorum intellectum, memoriam, matiam, & linguam
sensim promoveant. Et intellectui quidem ac me-
morie exercendis matutina, s; lo verò & lingua horæ po-
meridianæ tribuatur: quem scopum ut assequantur, hoc
V. ESTI-GLUM L. LATINITATIS aliquoties aduandam
& percurrendum est.

Es indit quidem hic libellus percurratur solus illis
& vesta prononciationis causa. Itaque Præceptor unam
& alteram pagellam legat clarè, distinctè, lenitè; ut disci-
puli interea inspicientes facie libellos, curibus, oculis, &
attentione sublequi possint. Ubi absoluerit lecturam
Præceptor, incipiant eandem discipuli, sed singuli sen-
tentias singulis in eadem. Hoc dñm sit, Præceptor dili-
genter attendet prononciationi, ut plene rectè sit & accu-
rate: prouidèque de literarum & diphthongarum Latinarum
potestate subinde monent. Pomeridianis horis eandem illè
manè lecturam describend, si non omnia, saltem aliquot

Descend. Cursus

Es indit quidem hic libellus percurratur solus illis
& vesta prononciationis causa. Itaque Præceptor unam
& alteram pagellam legat clarè, distinctè, lenitè; ut disci-
puli interea inspicientes facie libellos, curibus, oculis, &
attentione sublequi possint. Ubi absoluerit lecturam
Præceptor, incipiant eandem discipuli, sed singuli sen-
tentias singulis in eadem. Hoc dñm sit, Præceptor dili-
genter attendet prononciationi, ut plene rectè sit & accu-
rate: prouidèque de literarum & diphthongarum Latinarum
potestate subinde monent. Pomeridianis horis eandem illè
manè lecturam describend, si non omnia, saltem aliquot

Def. Quat.

Uram te nagy hasagodban,
Ki miatt vagyok búban,
Engemet ne ledgy-meg,
Ez hasagodnak tilizo
Színynek-meg lebesége,
Kibea ne büntes-meg.

Vel Katis

Def. Hebr

קטס חתי-עוב התי-נקר יום שני
ואמר אלהים יקום המים מתחת הימים אל
קום אדום תרמח היםה ויהי קום
אלהים לבשה ארץ ולקחה המים קום קום
ורא אלהים כיםקום: ואמר אלהים תרשא
הארץ רשא עשב מרעה דע עין פרי עשה פרי
למינו אשר דע עין ער הארץ ויהי קום: והוא
הארץ רשא עשב מרעה דע למינו וקום עשה
פרי אשר דע עין למינו ורא אלהים כיםקום
והי

Garmond Rom

Palatinus Dignitate meo zavarni hijaba igyekeznek.
Nem a Nagy Pateratorok letának leginkább a
Közneveléséért és az urán kíváncsi: Mellynek
váltatja az egész Oéon által folytatás fogják.
A' mellett néminemű Nagy Hírségek, és egyéb
fővezetéknek is interuentionis, a' is igyekezte-
ket prouidèdják. Kiváltképen pedig Decem-
ben egy nagy Frigy-kötés egynehány Pateratoro-
k között vagy nyíltan, vagy alátomban vég-
be-vitethetik. Melly dolog noha jánk jenni lá-
sók: de még is sok boldogtalanság, és Hadsze-
nést vonhat maga után; és így egy Pateratoro-
nak halás sok alkalomságot adhat. Anál-
kább, hogy Szaturnus, Jupiter, és Mars az Eke-
vén egy égi Jogybe érkeznek; és a' érvényes
készenben egy Coniunctio: tisztán, még pedig

Garm. Cursus

44. 97. 108. 117. 128. 143.
Pateratoro-k: 6. 34. 38. 51. 104. 130. 143.
Mag. társ: 17. 24. 103. 131.
Ez Vatoratoro-k: 20. 31. 34. 37. 64. 116. 124.
130. 132. 133. 143.
Ez Vats: 23. 33. 103. 107. 111. 138. 147. 150.
Ez Vats: 24. 34. 104. 108. 122. 129.
Mag. társ: 20. 31. 34. 37. 64. 116. 124.
130. 132. 133. 143.
Ez Vats: 23. 33. 103. 107. 111. 138. 147. 150.
Ez Vats: 24. 34. 104. 108. 122. 129.
Mag. társ: 20. 31. 34. 37. 64. 116. 124.
130. 132. 133. 143.

Synus. Andropoli
Die 6. Jun. - 723

Per
Sammuel Py Telyis
Typog. Kp. Pann